

Каціон І. О.,
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри тюркської філології
Київського національного лінгвістичного університету

СПІВВІДНОШЕННЯ КОГНІТИВНИХ ОЗНАК ОПОЗИЦІЙНОЇ ПАРИ КОНЦЕПТІВ ЖИТТЯ І СМЕРТЬ У ТУРЕЦЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Анотація. Статтю присвячено комплексному дослідженню співвідношення когнітивних ознак опозиційної пари концептів ЖИТТЯ і СМЕРТЬ у турецькій мовній картині світу. Основоположним для наукової роботи став фактор людини в мові. За основну одиницю ментальності, яка підлягає детальному опису, береться концепт як один із ключових елементів колективної свідомості етносу. Серед низки методів, якими оперує лінгвоконцептологія, найдоцільнішим було обрано семантико-когнітивний метод З.Д. Попової і Й.А. Стерніна. Він полягає у виділенні когнітивних ознак і моделюванні структури концепту шляхом поглиблення результатів, що були отримані унаслідок методики компонентного аналізу понять, що об'єктивують концепти ЖИТТЯ і СМЕРТЬ у турецькій мовній картині світу. Матеріалом такого лінгвокогнітивного аналізу є мова, а мета дослідження варіюється від поглибленого вивчення мови за допомогою когнітивного категоріально-термінологічного апарату до конкретного моделювання змісту та структури окремих концептів як одиниць національної свідомості.

Когнітивні ознаки концепту ЖИТТЯ у турецькій мовній картині світу представлені такими висловами: *життя – основний складник світогляду людини (28%); життя – це постійний рух (23%); життя – це сукупність нерозривних діалектичних єдностей (16%); вплив життя на людину (13%); життя постійно змінюється (10%); життя – сукупність загальнолюдських цінностей (7%); життя – фізіологічний процес (3%)*. Ці ознаки характеризують життя як різносторонній процес.

Ієрархія когнітивних ознак концепту смерть простежується в таких висловах: *смерть – сукупність діалогічних єдностей (29% одиниць від загальної кількості елементів номінативного поля); смерть – фізіологічний процес (21%); смерть – втілення негативу (16%); смерть – наслідок життєвих подій (15%); смерть має вплив на людину (14%); смерть – рух (3%); смерть – містичне явище (2%)*. Вказані когнітивні ознаки дають змогу охарактеризувати смерть як явище двояке, всепоглинаюче і природне. Найменше турки вербально висловлюють зв'язок смерті з містикою.

Концепти ЖИТТЯ і СМЕРТЬ мають онтологічно філософську природу і демонструють схожість у таких концептуальних ознаках: 1) рух; 2) сукупність нерозривних діалектичних єдностей; 3) має вплив на людину; 4) фізіологічний процес. Спільні риси в зазначених логемах варто вважати порівняними, адже усі вони характеризують кожен з елементів єдності своєрідним чином.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт, когнітивна ознака, опозиційна пара, мовна картина світу.

Постановка проблеми. Відомо, що свідомість народу формується під впливом його культури. Модель світу в кожній

культурі будується із цілої низки універсальних концептів і констант культури. Проте при однаковому наборі універсальних концептів у кожного народу є особливі, притаманні лише йому співвідношення між цими концептами, що і створює основу національного світобачення та оцінки світу. Проте є специфічні, етноцентричні концепти, орієнтовані на певний етнос.

Останнім часом предметом досліджень виступають як ключові концепти, характерні для певного народу, так і універсальні поняття, які мають загальнолюдську цінність, але з окремими специфічними компонентами значення. Об'єктам видимого світу протистоять елементи світу невидимого, так звані абстрактні субстантиви. Серед них є імена, значимість яких для культури нації перевірена роками. Е. Бенвеніст назвав такі слова «основними словами <...> словника сучасної культури» [3, с. 386]. Серед них провідне місце займають концепти ЖИТТЯ і СМЕРТЬ.

ЖИТТЯ і СМЕРТЬ – це два онтологічних явища, які обростили протягом віків новими культурними ознаками і цікавили людство від витоків язичництва. Вони посідають одне з ключових місць у картині світу будь-якого етносу і складаються з низки символічних елементів, які і формують уявлення про нього. О.Я. Гуревич зазначає, що символ не можна вважати звичайною умовністю. Він має неабияке значення і сповнений глибоким змістом [6, с. 31].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На матеріалі однієї мови концепти ЖИТТЯ і СМЕРТЬ розглядали Л.О. Чернейко і Хо Сон Те, М.Ю. Арчимачева, Т.М. Лоскутова та ін. Подібні дослідження вирізняються гіперболізованим тлумаченням у межах зібраного матеріалу з метою його кращої об'єктивності.

Значний пласт робіт із тематики дослідження концептів ЖИТТЯ і СМЕРТЬ межує з літературознавством. Науковці, застосовуючи метод концептуального аналізу чи метод фреймових структур, розглядають все на основі одного художнього твору або ідіостилю певного автора (О.В. Дзюба, С.С. Воронцова, О.С. Виноградов, А.С. Хайруліна та ін.). Ці праці відрізняються активним використанням різного роду метафор під час трактування об'єкта. Така значна кількість робіт саме у цьому напрямі свідчить про значний інтерес, на нашу думку, до поліваріантності їх результатів саме в культурі.

Серед вітчизняних авторів варто згадати О.О. Близнюк (зіставний аспект з італійською мовою на основі реконструкції гештальтних метафор та концептуально-семіотичного аналізу) [5] та Ж.П. Краснобаєву-Чорну (монолінгвальне моделювання концепта із залученням концептуального аналізу та низки

асоціативних експериментів) [7]. Обидві дослідниці за основу обрали українську мову.

Туркологічний пласт досліджень із цієї тематики представлений нечисельними прикладами. Р.М. Бикмухаметова описала ЖИТТЯ і СМЕРТЬ на основі зіставлення башкирської мови з російською, обравши при цьому лише фраземно-пареміологічне поле вербального вираження концептів. Дослідниця доходить висновку, що в цій бінарній опозиції невід'ємним елементом ЖИТТЯ слугує концепт ДУША, що пояснюється нерозривною єдністю душі та тіла [4].

М.Ю. Арчимачева, також досліджуючи концепти ЖИТТЯ і СМЕРТЬ, залучила концепт ДУША. Її наукова розвідка відбувається в монолінгвальному просторі на основі хакаської мови. Під час опису структурних елементів концептів авторка вдається до використання гештальтних метафор та пов'язує у висновках всі елементи досліджуваних одиниць із культурно-етнічними традиціями і світоглядом власного народу [1].

Метою статті є відображення співвідношення когнітивних ознак опозиційної пари концептів ЖИТТЯ і СМЕРТЬ у турецькій мовній картині світу.

Виклад основного матеріалу. Якщо символ походить із глибини віків і через це характеризується динамічною і мінливою природою, то концепт народжується у процесі пізнавальної діяльності й має здатність змінюватися і поповнюватися новими знаннями. Більш повна картина функціонування концептів у свідомості турецького етносу була сформована шляхом моделювання їхніх інтерпретаційних полів на основі інформації, зібраної з мовних одиниць кожного номінативного поля. У таких лексемах були виявлені вкрай різнобічні смислові ознаки, які приховані від прямого спостереження.

У процесі дослідження було виявлено, що інтерпретаційні поля обох концептів є досить об'ємними за своїм змістом. Суперечливість народних висловів, які об'єктивують у мові периферію концепту, пояснюються їхньою приналежністю не до ядра, а до інтерпретаційного поля, аналіз якого дав змогу сформувати структуру концепту. Згідно з результатами здійсненого аналізу, виявлені когнітивні ознаки дають змогу номінувати досліджувані концепти як опозиційні.

За термінологією О.Ю. Пономарьової, концепт-опозиція є лаконічною номінацією, яка поєднує в собі ідею єдності і протиставлення концептуального простору [8, с. 8]. Опозиційні концепти – це ментальні одиниці, що відображають різновекторність аксіологічного навантаження двох протилежних фрагментів дійсності і позначені лінгвокультурною специфікою [10, с. 248].

Одна з теорій психології стверджує, що виникнення і функціонування опозицій визначається прагненням людини до аналізу усіх явищ і подій, що її оточують, із позиції шкоди чи користі для себе і своєї соціальної групи. У основі такої точки зору індивіда лежить основна пара протиставлень *сприятливий* – *несприятливий*. Крім того, номінація *опозиційний концепт*, або *концепт-опозиція*, має низку інших характеристик, що підтверджують доцільність назви:

– бінарність становить собою один із найважливіших принципів категоризації дійсності, який виник через бажання первісної людини упорядкувати власний світ [11];

– картина світу будь-якого народу базується на ключових бінарних опозиціях, які мають універсальний характер: кохання – ненависть, угору – вниз; добро – зло тощо [9, с. 12];

– основним принципом упорядкування концептосфери прийнято вважати протиставлення і бінарність [2, с. 18].

За допомогою методу концептуального аналізу було визначено концептуальні ознаки обраних концептів. Когнітивні ознаки концепту ЖИТТЯ в турецькій мовній картині світу представлені такими висловами: *життя – основний складник світогляду людини (28%)*; *життя – це постійний рух (23%)*; *життя – це сукупність нерозривних діалектичних єдностей (16%)*; *вплив життя на людину (13%)*; *життя постійно змінюється (10%)*; *життя – сукупність загальнолюдських цінностей (7%)*; *життя – фізіологічний процес (3%)*. Ці ознаки характеризують життя як різносторонній процес.

Ієрархія когнітивних ознак концепту СМЕРТЬ прослідковується у таких висловах: *смерть – сукупність діалогічних єдностей (29% одиниць від загальної кількості елементів номінативного поля)*; *смерть – фізіологічний процес (21%)*; *смерть – втілення негативу (16%)*; *смерть – наслідок життєвих подій (15%)*; *смерть має вплив на людину (14%)*; *смерть – рух (3%)*; *смерть – містичне явище (2%)*. Вказані когнітивні ознаки дають змогу охарактеризувати смерть як явище двояке, всепоглинаюче і природне. Найменше турки вербально висловлюють зв'язок смерті з містикою.

Оскільки втілення бінарності виражене не лише опозиційними показниками, а і спільними точками дотику елементів такої двоякої єдності, першопочатковим у дослідженні структури концептів-опозицій варто визначити ступінь їх співвіднесеності. Як зазначав А. Иилмаз, турки сприймають смерть у нерозривній єдності з життям. Вони вбачають у смерті не зникнення з цього світу, а продовження життя лише зі звичайною зміною місця [12]. Концепти ЖИТТЯ і СМЕРТЬ мають онтологічно філософську природу і демонструють схожість у таких концептуальних ознаках:

- 1) рух;
- 2) сукупність нерозривних діалектичних єдностей;
- 3) має вплив на людину;
- 4) фізіологічний процес.

Варто зазначити, що спільні риси у зазначених логемах варто вважати порівняними, адже усі вони характеризують кожен з елементів єдності своєрідним чином. Рух із позиції життя є проявом просування уперед і символом динаміки, що супроводжується представниками інших елементів турецької концептосфери, таких як ПРАЦЯ, ЧАС, РОЗВАГИ тощо:

açık ağız aç kalmaz (досл. «відкритий рот не залишиться голодним») – той, хто вже народився, у будь-якому разі починає задумуватися над способом проживання;

baba mirası yanan tüm gibidir (досл. «батьківський спадок схожий на свічку, що згорає») – в житті можна втратити усе, якщо нічого не робити;

emek olmadan yemek olmaz / emeksiz yemek olmaz (досл. «без праці не буває їжі») – для забезпечення власного життя треба працювати;

hayat bir pamuk ipliğine bağlı zamanın geçmesidir – життя пов'язане з плинністю часу бавовняними нитками;

ense yarmak (досл. «робити шию») – жити ніде не працюючи, а лише їсти, пити і розважатися.

У випадку із зображенням смерті через призму руху її варто сприймати як більш короточасний рух у вигляді переходу в потойбіччя, логічне і своєрідне продовження лінії життя:

Eceli gelmiş, deriz: Hayır ecele kendisi gitmiştir. Ölüm yürümez dirilerdir ki daima ona yaklaşırlar – Ми кажемо, що смерть прийшла. Ні, він сам пішов до смерті. Смерть не приходить, це живі до неї наближаються.

Вплив на людину мають обидва концепти не лише через антропоцентричну парадигму, в якій відбувається це дослідження, а й завдяки узагальнюючому характеру самих ментальних одиниць, на тлі яких відбувається життєдіяльність носіїв мови. Життя за такої ознаки представлене більш багатогранним і різноманітним (*Hayat, bir oyuna benzer; istediğimiz kartları elde etmek elimizde değildir, ama oynamak elimizdedir* – Життя схоже на гру. У нас в руках не ті карти, які ми хочемо мати, а ті, якими граємо), тоді як смерть має дещо знижену ступінь вираження в мові з точки зору якісних показників (*Adam adama yük değil, can gövdeye mülk değil* – Чоловік чоловікові – не тягар, а душа для тіла – не постійна риза). Це може пояснюватися змогою людини безпосередньо описати пережите і залишити різноманіття емоційних відбитків у вигляді вербалізованих форм. Смерть у такому разі має менш яскраву вербалізацію і загалом переживається внутрішньо кожним особисто, що дещо ускладнює її опис.

Фізіологічна сторона концептів також відрізняється за своїм наповненням. Якщо у разі з концептом ЖИТТЯ ця ознака займає останню позицію за кількісним представленням, очевидно програючи іншим через свою простоту, буденність і прісне підгрунтя (*Hayat göz açıp kağıyana kadar geçer* – Життя проходить від моменту відкриття очей до їх закриття), то у структурі концепту СМЕРТЬ фізіологічна ознака є другою за чисельністю, тому можна дійти висновку про вагому роль саме цієї характеристики у свідомості турецького етносу (*Oduncuyu, kuşçuyu rahmet yoktur* – Смерть не обходить нікого).

Висновки. Отже, концепти ЖИТТЯ і СМЕРТЬ є одними з базових онтологічних елементів мовної концептуальної картини світу людини і спільноти загалом. Їх комплексний опис дасть змогу більше розкрити основи світогляду турецької нації, а відсутність подібних досліджень на матеріалі цієї мови пояснює необхідність заповнення такої прогалини з використанням сучасних методів когнітивної лінгвістики.

У процесі аналізу вербалізованого об'єму концептів було виявлено, що ЖИТТЯ і СМЕРТЬ не проявляють себе як антагоністичні поняття. Навпаки, їхні складники символічної природи збігаються за низкою характеристик, що доводить їхній зв'язок і взаємодоповнення. Вони обидва становлять собою онтологічні поняття, справляють вплив на поведінку індивіда, доповнюють і водночас протиставляються одне одному, а також мають звичайне фізіологічне підгрунтя, що, безумовно, знаходить відображення в мові.

Література:

1. Арчимачева М.Ю. Концепты «жизнь», «смерть», «душа» в традиционном мировоззрении хакасов. URL: http://sejournal.ru/articles/issn_1997-292X_2011_3-3_02.pdf (дата звернення 17.02.2020)
2. Белова А.Д. Языковые картины мира в рамках когнитивно-дискурсивной парадигмы. *Культура народов Причерноморья*, 2002. № 29. С. 17–23.
3. Беньвенист Э. Общая лингвистика / под ред. Ю.С. Степанова. Москва: Прогресс, 1974. 446 с.
4. Бикмухамедова Р.М. Концепты «жизнь» и «смерть» в русском и башкирском языках (на материале паремиологических и фразеологических единиц). *Вестник Челябинского государственного университета*. Челябинск, 2013. № 35 (326). С. 19–22.

5. Близнюк О.О. Концепти Життя і Смерть: лінгвокультурологічний аспект (на матеріалі паремійного фонду української та італійської мов) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17. Київ, 2008. 26 с.
6. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. Москва: Искусство, 1989. 368 с.
7. Краснобаєва-Чорна Ж.В. Концепт Життя в українській фраземіці: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Дніпропетровськ. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2008. 22 с.
8. Пономарева Е.Ю. Концептуальная оппозиция «Жизнь-Смерть» в поэтическом дискурсе : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.02.20 / Тюменский государственный университет. Тюмень, 2008. 23 с.
9. Руднев В.П. Словарь культуры XX века. Москва: Аграф, 1997. 384 с.
10. Семегин Т.С. Концепт та суміжні з ним поняття. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов*, 2011. Вип. 5. С. 247–250.
11. Снитко О.С. Коди культури у мовній об'єктивації дійсності. URL: http://philology.knu.ua/library/zagal/Studia_Linguistica_1/115_121.pdf (дата звернення 17.02.2020)
12. Yılmaz A.H. Türklerde ölüm anlayışının çağdaş Türk resiminde göstergebilimsel açıdan incelenmesi. *İdil*, 2016. Cilt 5. Sayı 20. S. 249–274.

Katsion I. The cognitive features correlation of LIFE and DEATH concepts opposition in the Turkish worldview

Summary. The current research paper focuses on the study of LIFE and DEATH concepts' semantic features in the Turkish worldview. The certain amount of the verbalized units is the material of this scientific work. The un verbalized concept part has no scientific development in such kind of researches because of the non-adapted methodological base to the material of other quality. The nominative fields of both concepts were modeled using the semantical cognitive analysis.

Lexical, phraseological and paremian items or discourse are the conceptual verbalization ways at the language level. Therefore the conceptual analysis deals with the capturing and interpretation of these items' meanings. The aim of this analysis is the concept modeling and finding relationships with the other concepts. It is available not only by the description of every separate word's meaning, but taking into consideration the whole conceptual field and the relationships between its parts.

The conceptual features hierarchy of each concept was formed through the semantic interpretation of the language objectification items. The LIFE concept cognitive features are presented with the following seven notions: *life is the main part of the human's worldview (28%); life is a constant movement (23%); life is a complex of dialectical unities (16%); life has an influence onto person (13%); life changes constantly (10%); life is a complex of humankind values (7%); life is a physiological process (3%)*. The announced features characterize life as a widely described process. The hierarchy of the DEATH concept cognitive features is presented in the following prompts: *death is a complex of dialectical unities (29%); death is a physiological process (21%); death is a symbol of something negative (16%); death is a lifestyle consequence (15%); death has influence onto person (14%); death is a movement (3%); death is a mysterious phenomenon (2%)*. The death is characterized as a dual, natural fact. The percent rate of semes' quantity goes after each feature. These figures outline the importance level of every characteristic in the Turkish consciousness.

Because of the LIFE and DEATH concepts ontological nature, the four common features were highlighted: 1) movement; 2) unseparated dialectical units complex; 3) has an influence on human; 4) physiological process.

Key words: cognitive linguistics, concept, cognitive feature, oppositional pair, linguistic worldview.